ZAMONAVIY IQTISODIY TIZIMDA MOLIYAVIY VOSITACHILIKNING NAZARIY ASOSLARI

Kurbanbayeva Aliya Usarbayevna
O‘zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Qabul qilindi: 01.02.2026 **Tasdiqlandi**: 02.02.2026
Ko‘rib chiqildi: 02.02.2026

Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy munosabatlarning murakkablashuvi va iqtisodiy aloqalarning kengayishi moliyaviy vositachilarning ahamiyatini keskin oshirdi. Iqtisodiy tizimda jamg‘arma egalari va moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezuvchi subektlar o‘rtasidagi munosabatlar doim ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri shakllanavermaydi. Ana shu sharoitda moliyaviy vositachilar iqtisodiy resurslar harakatini ta’minlovchi asosiy institusional bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy vositachilarga nisbatan turli ta’riflar mavjud bo‘lib, ularning barchasi ushbu institutlarning iqtisodiy mohiyatini yoritishga qaratilgan. Jumladan, Gurley and Shaw (1960) moliyaviy vositachilarni jamg‘arma egalari bilan investitsiya talabgorlari o‘rtasida moliyaviy vositachilik qiluvchi institutlar sifatida ta’riflaydi. Ularning ta’kidlashicha, moliyaviy vositachilar iqtisodiyotda pul mablag‘larining harakatini tashkil etish orqali iqtisodiy o‘sishga xizmat qiladi.

Moliyaviy vositachilar tushunchasi keng ma’noda talqin qilinganda, ularga tijorat banklari, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, pensiya jamg‘armalari, lizing va mikromoliya tashkilotlari kiradi. Ammo amaliyotda tijorat banklari moliyaviy vositachilarning eng muhim va faol shakli hisoblanadi. Chunki aynan banklar iqtisodiyotda eng katta moliyaviy resurslarni jalb qiladi va qayta taqsimlaydi.

Moliyaviy vositachilarning iqtisodiy mohiyati, avvalo, iqtisodiyotda mavjud bo‘lgan vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini samarali harakatga keltirish bilan bog‘liq. Aholi, korxonalar va davlat ixtiyorida ma’lum vaqt mobaynida ishlatilmay turgan moliyaviy resurslar mavjud bo‘ladi. Agar ushbu mablag‘lar iqtisodiyotga jalb etilmasa, ular iqtisodiy o‘sish jarayonidan chetda qoladi. Moliyaviy vositachilar esa ushbu mablag‘larni depozit, obligatsiya va boshqa moliyaviy instrumentlar orqali iqtisodiy aylanmaga kiritadi.

Neoinstitusional iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan qaralganda, moliyaviy vositachilarning asosiy vazifalaridan biri axborot asimmetriyasini kamaytirish hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotida qarz beruvchi va qarz oluvchi o‘rtasida axborot tengsizligi mavjud bo‘lib, bu kredit risklarining oshishiga olib keladi. Stiglitz and Weiss (1981) o‘z tadqiqotlarida banklar mijozlarni saralash va monitoring qilish orqali ushbu muammoni yumshatishini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Moliyaviy vositachilarning mavjudligi iqtisodiy munosabatlarda tranzaksiya xarajatlarini kamaytiradi. Agar jamg‘arma egasi o‘z mablag‘ini mustaqil ravishda investitsiya qilishga harakat qilsa, u investitsiya obektini topish, uni baholash, shartnoma tuzish va risklarni boshqarish bilan bog‘liq katta xarajatlarga duch keladi. Moliyaviy vositachilar esa ushbu jarayonlarni markazlashtirgan holda amalga oshirib, iqtisodiy samaradorlikni oshiradi (Freixas and Rochet, 2008).

Moliyaviy vositachilarning iqtisodiy mohiyatini ochib berishda ularning jamg‘arma va investitsiya o‘rtasidagi bog‘lovchi funksiyasi alohida ahamiyatga ega. Iqtisodiy o‘sish uchun jamg‘arma yetarli bo‘lishi bilan bir qatorda, ushbu jamg‘armaning samarali investitsiya qilinishi ham muhimdir. Moliyaviy vositachilar ushbu ikki jarayonni o‘zaro muvofiqlashtirib, iqtisodiy taraqqiyotni rag‘batlantiradi (McKinnon, 1973).

Shu bilan birga, moliyaviy vositachilar iqtisodiyotda risklarni taqsimlash va diversifikatsiya qilish orqali barqarorlikni ta’minlaydi. Masalan, banklar ko‘plab omonatchilardan mablag‘ jalb qilib, uni turli sohalarga kredit sifatida joylashtiradi. Bu esa alohida investor uchun mavjud bo‘lgan risklarni sezilarli darajada kamaytiradi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy vositachilarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga ham e’tibor qaratilmoqda. Ular aholi uchun moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi, moliyaviy inklyuziyani oshiradi va aholi jamg‘arish madaniyatining shakllanishiga xizmat qiladi (Levine, 2005).

Moliyaviy vositachilarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi jamiyat iqtisodiy munosabatlarining tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir. Iqtisodiy tizim sodda shaklda bo‘lgan davrlarda jamg‘arma egalari va mablag‘larga ehtiyoj sezuvchi subektlar o‘rtasidagi munosabatlar, asosan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshirilgan. Biroq mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, tovar-pul munosabatlarining kengayishi va ishlab chiqarish hajmining o‘sishi natijasida moliyaviy munosabatlar murakkablashib bordi. Ana shu sharoitda moliyaviy vositachilarga ehtiyoj paydo bo‘ldi.

Moliyaviy vositachilar rivojlanishining ilk bosqichi qadimgi sivilizatsiyalar davriga to‘g‘ri keladi. Tarixiy manbalarda Mesopotamiya, Qadimgi Misr va Rimda pul almashtiruvchilar va qarz beruvchilar faoliyat yuritgani qayd etilgan. Ushbu subektlar hozirgi zamonaviy banklardan farq qilgan bo‘lsa-da, ular moliyaviy vositachilikning dastlabki shakllarini ifoda etgan. Bu davrda moliyaviy vositachilar asosan qimmatbaho metallarni saqlash va qarz berish bilan shug‘ullangan.

O‘rta asrlarda savdo munosabatlarining rivojlanishi moliyaviy vositachilar faoliyatining yangi bosqichga ko‘tarilishiga olib keldi. Ayniqsa, Italiya shahar-davlatlarida (Florensiya, Venetsiya, Genuya) bank ishining shakllanishi muhim ahamiyat kasb etdi. Bu davrda banklar omonat qabul qilish, hisob-kitoblarni

amalga oshirish va savdo operatsiyalarini moliyalashtirish funksiyalarini bajara boshladi. Tarixiy tadqiqotlarda ushbu jarayonlar moliyaviy vositachilik institusional asoslarining shakllanishi sifatida baholanadi (Gurley and Shaw, 1960).

Sanoat inqilobi davrida moliyaviy vositachilarning roli yanada kuchaydi. Ishlab chiqarish hajmining keskin o‘sishi, yangi korxonalarning tashkil etilishi va kapitalga bo‘lgan talabning ortishi bank tizimining kengayishiga sabab bo‘ldi. Bu bosqichda tijorat banklari bilan bir qatorda investitsiya banklari, sug‘urta kompaniyalari va aksiyadorlik jamiyatlari faoliyat ko‘rsata boshladi. Moliyaviy vositachilar iqtisodiy o‘sishning asosiy moliyaviy tayanchiga aylandi.

XX asrda moliyaviy vositachilar rivojlanishining institusional bosqichi boshlandi. Davlat tomonidan moliyaviy bozorlarni tartibga solish, markaziy banklar faoliyatini mustahkamlash va bank nazorati tizimini joriy etish orqali moliyaviy vositachilar faoliyati yanada tizimli tus oldi. Bu jarayon iqtisodiy inqirozlar va moliyaviy beqarorlikning oldini olishga qaratilgan edi (Freixas and Rochet, 2008).

Shu davrda moliyaviy vositachilarning nazariy jihatdan o‘rganilishi ham jadallashdi. Shumpeter (1934) banklarni iqtisodiy rivojlanishni harakatga keltiruvchi asosiy institut sifatida baholab, ularning innovatsiyalarni moliyalashtirishdagi rolini alohida ta’kidladi. Uning fikricha, banklar kredit berish orqali yangi ishlab chiqarish omillarini joriy etishga xizmat qiladi.

1960–1970-yillarda moliyaviy vositachilarning rivojlanishini izohlovchi yangi nazariy yondashuvlar shakllandi. Makkinnon (1973) va Shou (1973) ishlarida moliyaviy chuqurlashuv konsepsiyasi ilgari surilib, unga ko‘ra rivojlangan moliyaviy tizim iqtisodiy o‘sishning muhim omili sifatida baholandi. Ushbu nazariya moliyaviy vositachilar faoliyatini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida globallashuv jarayonlari moliyaviy vositachilar rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi. Xalqaro kapital harakatining erkinlashuvi, transmilliy banklar va moliyaviy guruhlarning shakllanishi moliyaviy vositachilikning ko‘lamini kengaytirdi. Shu bilan birga, moliyaviy bozorlarda raqobat kuchayib, yangi moliyaviy instrumentlar joriy etildi.

Zamonaviy bosqichda raqamli texnologiyalar moliyaviy vositachilar rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Internet-banking, mobil to‘lovlar, fintex kompaniyalar va raqamli platformalar moliyaviy xizmatlarning shakli va mazmunini o‘zgartirmoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda bu jarayon “raqamli moliyaviy vositachilik” sifatida baholanib, uning iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi roli ta’kidlanadi (Gomber et al., 2018).

O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida ham moliyaviy vositachilar rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Mustaqillikdan so‘ng bank tizimini isloh qilish, xususiy banklar tashkil etish va zamonaviy moliyaviy xizmatlarni joriy

etish orqali moliyaviy vositachilarning iqtisodiyotdagi roli kuchaydi. Bu jarayon milliy iqtisodiyotni bozor tamoyillari asosida rivojlantirishga xizmat qildi.